

zen eljutott Olaszországba, ahol öngyilkos lett. S ki ne emlékeznék közülünk Wolf Sándorra: a mai napig senki sincs, aki Kismartont úgy szerette volna, aki pénzével és saját két kezével kutatta történetét, fölfedezte római korabeli múltját, s megalapította híres múzeumát. Mennyi megaláztatást kellett elszenvednie, míg sikerült, teljesen elszegényedve elmenekülnie és Izraelbe eljutnia!

Nekem ezekben a szenvedésekben nem volt részem, mert a harmincas évek elején, szinte még gyermekként, elhagytam Kismartont, Ausztriát, ahol őseim évszázadokon át éltek, és csatlakoztam *Erec Jisraél* úttörő csoportjához.

Nagy szeretettel gondolok erre a községre, nagyságára és kicsinségeire. A sötét történelmi események azonban oda vezettek, hogy Kismarton az én agyamban különvált földrajzi valóságától, és valahol egy távoli szférában lebeg. Csak Kurt és Ursula Schubert segítettek a visszatérésben, és abban, hogy újra valóságosnak érezhessem.

LUKÁCS ILONA FORDÍTÁSA

KÖBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA

Pierre Genée /

A BURGENLANDI ZSIDÓK ÉS ZSINAGÓGÁK

A burgenlandi zsidók története szorosan kapcsolódik a vidék kulturális és gazdasági fejlődéséhez.

Az első írásos említés egy, a mai Burgenland területén élő zsidóról a XIII. századból származik. A Magyarország és Ausztria közötti békeszerződés keretében két magyar birtok – Ór és Pecsényéd (Wart és Pötsching) közelében a határnál – került zálogként egy Teka nevű zsidó kezébe. Még egy további tudósítás is maradt ránk az 1263. évből. Ebből megtudjuk, hogy egy bizonyos Magister Wyd a nyugat-magyarországi Moosburg (...) megyében fekvő Csatár kolostorának kártérítést fizetett, miután – mint a kolostor védnöke – a rábízott értékes Bibliát a zsidó Farcasius de Castro Ferreónál elzálogosította.

A XIV. században a zsidók már valószínűleg tekintélyes szerephez jutottak a vidék gazdasági életében. Bizonyára számos nagyobb községben is laktak ekkor már a területen, mindenesetre tevékenységük Kismartonból (Eisenstadt), Bécsújhelyből (Wiener Neustadt) és Sopronból (Ödenburg) kiindulva a tartomány egész északi részére

kiterjedt, a déli részen pedig felölelte Eisenberget, Pinkamündöt és Szombathelyt (Steinamanger).

A XV. század végén rosszabbra fordultak a dolgok. Az egymást érő háborúk miatt a népesség nagyon elszegényedett, pénzszükségletét megpróbálta a zsidóktól kért kölcsönökből fedezni, a hitelezők pedig a visszafizetési feltételek bizonytalansága miatt kénytelenek voltak a kockázat díját jelentősen emelni. Sopronban mindjárt Corvin Mátyás király halála után vihar kavardott a zsidók körül. Minden jogi alap nélkül börtönbe csukták őket, úgyhogy kénytelenek voltak az adósságokat semmisnek nyilvánítani. Ez a helyzet akkor sem javult, amikor 1496-ban Bécsújhelyből elűzött zsidók kértek menedéket Sopronban.

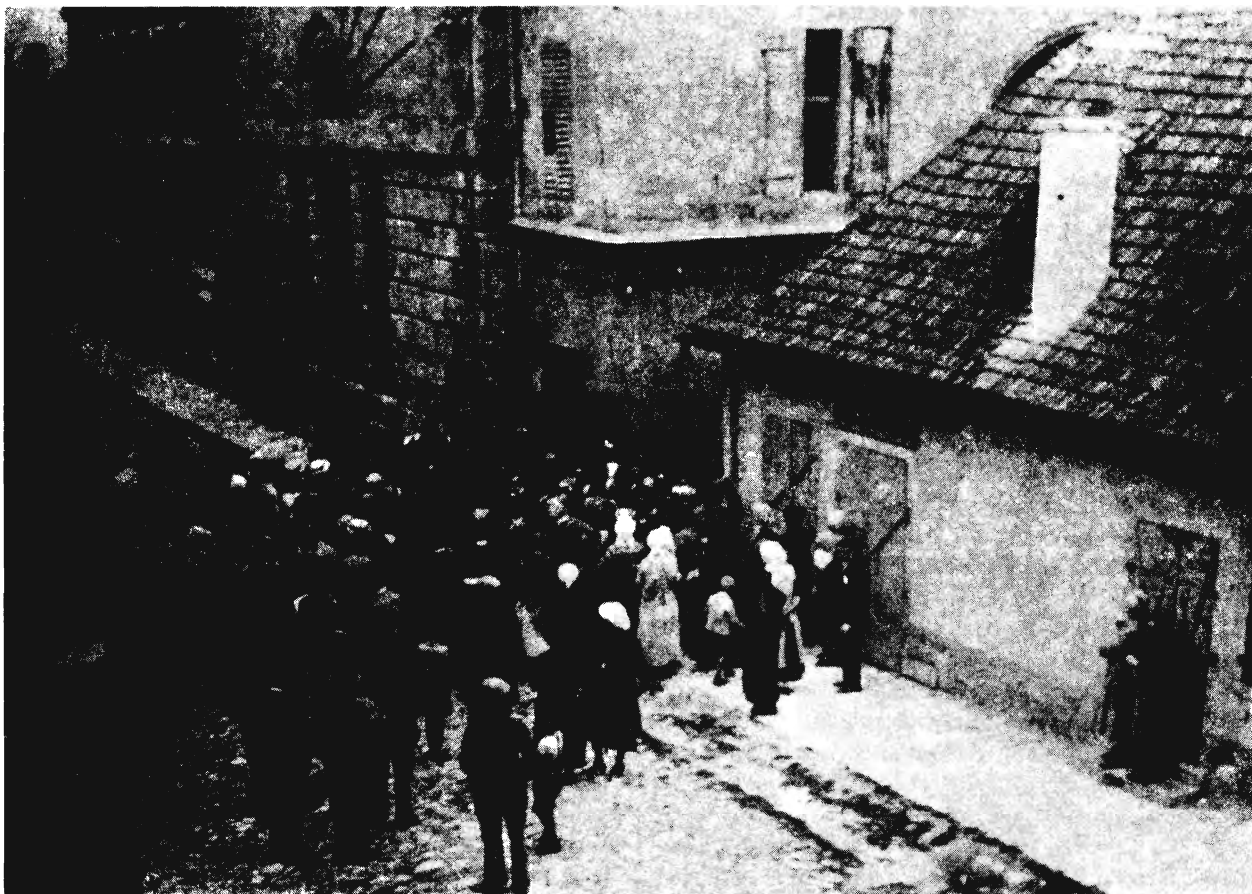
1526-ban, a mohácsi csata után, a zsidókat az özvegy királyné beleegyezésével kikergették Sopronból és Pozsonyból. Az elűzöttek egy része letelepedhetett Kismartonban, Nagymartonban (Mattersdorf), Lakompakban (Lackenbach) és Kabolodon (Kobersdorf). Az alsó-ausztriai kamarai kiutasítási rendeletekben (1544–1625) kivételt képeztek a kismartoni zsidók, amiből arra lehet következtetni, hogy Kismarton később is több alkalommal szolgált a menekülés helyéül.

A XVII. század az Esterházyak jegyében telt el. A hercegi családnak köszönhető az ún. Hét Szent

Eredetileg megjelent a *David. Jüdische Kulturzeitschrift* (Wien) 1 (1989), 3. sz.-ban, 6–13. old. A szerző szíves engedélyével.

ZSINAGÓGA KISMARTONBAN (EISENSTADT)

Gyülekezet vagy Hétközség (*Seva Kehilot*) keletkezése és több évszázados fennmaradása. Ezek: Kismarton, Nagymarton, Lakompak, Sopronkeresztúr (Deutschkreutz), Boldogasszony (Frauenkirchen), Kabold és Köpcsény (Kittsee).

Dél-Burgenlandban a Batthyány grófok telepítették le a zsidókat területükön: Rohoncon (Rechnitz), Németújváron (Güssing), Szalonakon (Schlaining) és Szentgotthárdon (St. Gotthard). Ez teremtette meg – Ausztria más területeivel ellentétben – a vidéken megtelepedett zsidóság létfeltételeit. Ez a helyzet fenn is maradt, az idők változásaival dacolva, egészen a XX. századig.

Csak az 1938-as év vetett hirtelen és visszavonhatatlan véget ezeknek az őshonos zsidó közösségeknek. A háromszáz év folyamán ezek a zsidó gyülekezetek olyan ortodox életformát alakítottak ki, amelyben a vidéki életmód és a zsidó műveltség jól megfér egymással. Eleget tettek a vidéki népesség városias igényeinek, kertjeiket és földjeiket maguk művelték, emellett ipari tevékenységet is folytattak. Vallásos életvitelüket nemcsak a lakosság, hanem maga a katolikus papság is tiszteletben tartotta és nagyra értékelte. Szívélyes viszonyban voltak a nem zsidó szomszédsággal; rabbik és plébánosok között szoros kapcsolatok szövődtek.

Burgenlandban a második világháború előtt tíz autonóm hitközség állt fenn, melyek részben a „Hét Gyülekezet”-ből, részben a zsidók egyéb dél-burgenlandi letelepedési helyeiből fejlődtek ki.

KISMARTON / EISENSTADT

Kismartonban feltehetően már a XIII. században élek zsidók.

Annyi biztosra vehető, hogy a XVI. században – Johann von Weisspriach zálogbirtokos fennhatósága alatt – jött létre az első, ún. zsidó gettó, imaházal, fürdővel és saját temetővel. A lakónegyed a városfalakon belül helyezkedett el, „betű szerint az uraság árnyékában.”

A XVII. században Kismarton az Esterházyak birtokába került. Bár a zsidók jó viszonyban voltak az új földesurakkal, eleget kellett tenniük a császár kiutasítási rendeletének, s 1671. április 24-én kényszerűen elhagyták lakóhelyüket. I. Lipót császár kiutasítási rendelete nemcsak Bécs és Alsó-Ausztria területére vonatkozott, hanem a határos magyar helységekre is. Az Esterházy-család mégis megpróbált a fennhatósága alá eső területen enyhíteni a központi rendeletek szigorúságán, s engedélyezte a zsidóknak, hogy még ugyanazon év augusztusában újra letelepedjenek Kismartonban. Miután kastélybirtokon elhelyezkedő házakat már eladták, a herceg egy korábban erdővel borított területet utalt ki részükre a hercegi majorság közelében. Így jött létre a későbbi Alsóhegy (Unterberg-Eisenstadt) kataszteri község területén

a második zsidó gettó, zsinagógájával, tanházával és temetőjével.

A régi templom, amelyet valószínűleg 1690 körül építettek, az akkori idők zsinagógáinak jellegzetességeit mutatja. Három lépcső vezetett az utcáról lefelé, a mennyezet bolthajtásos volt, az épület viszonylag alacsony, nők számára fenntartott galéria nem volt, a kisméretű ablakok csak kevés fényt engedtek be. Az idők folyamán ismételt tűzvészek tettek súlyos kárt a falakban. Majd a növekvő népességnek már nagyobb templomra volt szüksége, így a gyülekezet elhatározta, hogy a régi helyén újat épít. A jelentős költséget adakozásokból fedezték; 1834-ben elkészült az új épület, amelynek terveit Karl Moreau, a herceg építész készítette.

Samson Wertheimer, I. Lipót császár udvari és hadügyi főmegbízottja, magyarországi főrabbi, bőkezűen járult házá a kismartoni gyülekezet megújításához a kuruc háborúk zavargásai és fosztogatásai után.

1717 körül pompás házat építtetett, melyhez egy kis zsinagóga és egy rituális fürdő is tartozott. Ő maga a házat valószínűleg csak egyetlen alkalommal látogatta meg; a zsinagógát később is mindig „Wertheimer Schul”-nak nevezték. A házat – az alapító akaratának megfelelően – a közösséget szolgáló tanulási célokra kellett használni.

Az épület Schlesinger és Engländer községi tisztviselők tulajdonában ment át, és az 1813–15. évek folyamán nyerte el mai alakját.

1875-ben a Wolf család vásárolta meg az ingatlant, gondozásukba vették ugyanakkor a „Wertheimer Schult”-t is, ahol vendégeikkel együtt istentiszteleteket tartottak.

A második kismartoni gettó megalapítása óta önkormányzattal rendelkező hitközség volt, mindenekelőtt az Eszterházy hercegtől mint földesuruktól kapott kiváltság alapján, 1848 után pedig önálló község lett, Alsóhegy (Unterberg Eisenstadt) néven.

Burgenland 1921-ben történt bekebelezése Ausztriába ezen a jogi státuson nem változtat semmit.

1932-ben a kismartoni hitközségnek 583 tagja volt és 190 adófizetője; ez magába foglalta a fennhatósága alatt tartozó teljes egyházközség gyülekezeteit. Hitler 1938-as hatalomátvételekor éppen a burgenlandi zsidók szenvedtek elsőként és a leg súlyosabban a náci üldözéstől, és pedig annak ellenére, hogy itt az évszázados együttélés folyamán az antiszemitizmus igen kevésbé tudott gyökeret verni. Már 1938 áprilisában utasították a burgenlandi zsidókat – köztük a kismartoniakat –, hogy a lehető leggyorsabban hagyják el az országot. Sokan voltak, akik a rendelkezésnek eleget tenni nem tudtak, mivel semmiféle kivándorlási lehetőségük nem volt. Némelyek úgy döntöttek, hogy

elmenekülnek lakóhelyükről, és Bécsbe mennek. Javaikat legnagyobbbrészt lefoglalták. Többen azután április közepére igazoló papírok nélkül Bécsbe kerültek, mások a cseh határra, ahol szintén a szögesdrótnak hajtották őket. Őzre nem volt egyetlen zsidó család sem Kismartonban.

Bár a kismartoni zsidó közösség nem létezett többé, 1938. november 9–10. éjszakáján fejszékkel felfegyverzett tömeg nyomult be a templomba, összetörte a berendezést, nem kímélve meg a nagy csillárt sem. Kifosztották a föld alatti kincseskamrát, ahol tizenöt templomi takaró, hét pár tóratekercs, egy korona, egy üvegtartály, egy drága ivőkehely, s egy rabbinikus könyvekkel teli láda volt. Ezek után az épületet raktárhelyiségnek használták. A háború után a zsinagógát eladták, majd 1951-ben az új tulajdonos, az Osztrák Szakszervezeti Szövetség, lebontotta az épületet, s a helyén a szakszervezet tulajdonát képező, irodai célokat szolgáló házat emelt.

A valamikori főzsinagógával ferdén szemben áll az ún. „Wertheimer Schul” épülete. A háborút viszonylag jó állapotban vészelte át. 1945-ben az Osztrák Vöröskereszt burgenlandi szervezetének tulajdonába került, és az orosz parancsnokság zsidó katonái, valamint a kisszámú hazatért burgenlandi zsidó számára imaházként szolgált.

A hetvenes években Burgenland tartomány megszerezte a Wertheimer-házakat, és átadta az 1972-ben alapított kismartoni Osztrák-Zsidó Múzeumi Szövetségnek, hogy az az előírásoknak megfelelően szerelje fel, és osztrák-zsidó múzeumként működtesse.

1978-ban kezdték meg a ház és a zsinagóga helyreállítási munkálatait, a következő évben pedig már be is fejezték.

1979 júniusában megnyitották a Múzeumot; dr. Akiba Eisenberg bécsi főrabbi szentelte föl a kis zsinagógát.

Több, mint tíz éve folytatja már a Múzeum hasznos tevékenységét, felvilágosítással és adatokkal szolgálva. Kiállításai és kiadványai révén egyike Ausztria legjobb múzeumainak.

SOPRONKERESZTÚR / DEUTSCHKREUTZ

Sopronkeresztúr zsidó közösségét (később a „Hét Gyülekezet” egyike lett) már a XVII. században védelme alá helyezte Esterházy Pál herceg. 1671-ben valószínűleg a más községekből elűzött zsidók is itt találtak menedéket. Ez a hitközség a fosztogatások és tűzvészek sűrű váltakozása közepette is fenn tudott maradni egészen a legközelebbi közelmúltig.

1911-ben 764 zsidó élt itt; az elsővilágháború közülük is megszedte áldozatait: tizennyolcan veszték oda. 1925-ben már csak négyszázharminc-ötven voltak, 1938-ban négyszázhuszan.

ZSINAGÓGA SOPRONKERESZTÚRBAN (DEUTSCHIRKEUTZ)

Az egyházi adófizetők számát 1932-ben nyolcven személyben adták meg. A sopronkeresztúri hitközség, amely ellátta Sopronkertes (Baumgarten), Girm, Leipersbach, Mörbach, Schattendorf és Unter Petersdorf községeket is, egy zsidó népiskola mellett Talmud-iskolát (jesiva) is fenntartott, amelyet népiesen „rabbi-iskolának” neveztek. Minden ősszel kb. harminc, 15–25 év közötti fiatalember érkezett ide különböző országokból, főleg Magyarországról, a mai Csehszlovákia és Lengyelország területéről, hogy itt folytassák tanulmányaikat. Az utcakepnek e diákok sajátos színt kölcsönöztek, főleg szombatonként. Legtöbbjük zsidó családoknál kapott szállást és ellátást. Az oktatás jiddis nyelven folyt, és két évig tartott; a végzettek a zsinagóga alkalmazottai vagy sakterek lettek.

Mida Huber burgenlandi költőnő, aki a sopronkeresztúri gettóról is írt költeményt, az épületet tollrajzban örökítette meg. Sopronkeresztúrnak már 1747-ben volt zsinagógája. Az első épület helyébe 1834-ben építettek újat. Az épület négyzetes alaprajzú volt, méreteit 12–18 m-re becsülik. Az erős oldalfalak cseréppel fedett, a két rövidebb oldalon rézsútos tetőt tartottak. A falu közepén elhelyezkedő építmény jócskán a környező házak fölé magasodott.

Miután Ausztriát a Német Birodalomhoz csatolták, azaz az Anschluss évében, elképesztő gyorsasággal érkezett meg Sopronkeresztúrra a zsidókat kiutasító rendelet, búcsúzkodásra sem maradt idő. Míg a zsidók az utolsó pillanatokban még megpróbálták áruikat és használati tárgyaikat olcsón eladni, megkezdődött házaikban és boltjaikban a fosztogatás. Az üzleti berendezéseket és raktári tárgyakat potom áron adták el. Az elűzötteket ugyan nem bántalmazták, ám csak annyit vihettek magukkal, amennyit cipelni bírtak. Autókon Bécsbe szállították őket, onnan azután megpróbálták külföldre jutni.

A zsinagógát 1941. február 16-án az SS sūrgetésére felrobbantották. A robbanáskor meghalt egy tizenhat éves leány, mert egy kő, amelyet a robbanás ereje hajtott el, eltalálta. A háború után bekerítették a területet, ahol a zsinagóga állt, és emlékoszlopot állítottak fel rajta.

BOLDOGASSZONY / FRAUENKIRCHEN

A boldogasszonyi zsidó hitközség – a „Hét Gyülekezet” közül a legfiatalabb – a XVII. század végén keletkezett.

Mönchshofból való zsidók telepedtek meg itt, eredeti lakóhelyükről egy huszárrok vezetete pogromot követően utasították ki őket.

Esterházy herceg védnöksége alatt Boldogasszonyban eleven hitközségi élet bontakozhatott ki; a zsidóknak saját lakónegyedük, zsinagógájuk és iskolájuk volt.

A XVIII. században a gettó kétszer is teljesen leégett. Zsinagógáról már 1778-ból származik írásos feljegyzés. 1842 körül a hitközség kétemeletes templomot épít: éppen száz évvel később – 1940-ben – lerombolták és széthordták az épületet.

A hitközség a XIX. század közepe táján lehetett a legnagyobb. 1932-ben kb. 400 emberből állt, 90 egyházi adófizetővel. Boldogasszony hitközsége igazgatta ugyanakkor Mosontarcsa (Andau), Mosonbánfalva (Apetlon), Gálos (Gols), Ilmic (Ilmitz), Nezsider (Neusiedl am See), Pomogy (Pamhagen), Tadtén és Wallern helységeket is.

1938 után Boldogasszony zsidó lakosait kegyetlen elbánásban részesítették. Mindenekelőtt nyolcvan családot – összesen 336 személyt – behajtottak egy istállóba, ahol reggeltől estig tartották őket élelem nélkül, brutálisan ütlegelték őket, irataikat, és ami a birtokukban volt, át kellett adniuk. A hitközség vezetőjévé kinevezett Dr. Weihsnek írásban kellett köteleznie magát, hogy az egész községet rábírra a kivándorlásra. Már 1938 márciusában több családot a cseh vagy német határra szállítottak, ott tévelyegtek napokon át. Többeket éjszaka

ZSINAGÓGA BOLDOGASSZONYBAN (FRAUENKIRCHEN)

ZSINAGÓGA KÖPCSENYBEN (KITTSEE)

az SS a szögesdrótnak hajtott; néhánynak sikerült illegálisan Jugoszláviába vagy Csehszlovákiába eljutni. Áprilisban Bécsbe vittek hatvan családot, miután ezek nem tudtak eleget tenni annak a felszólításnak, hogy tizennégy napon belül hagyják el a Birodalmat.

KÖPCSENY

Köpcsény zsidó hitközsége a XVII. század óta állt fenn, és 1716 óta tartozott a Hét Gyülekezethez. A zsidóknak 1670-ben és 1671-ben Bécsből és Alsó-Ausztriából történt kiutasítása után néhány család a földesúr védelme alatt Köpcsényben is megtelepedhetett, bár az első írásos emlék már 1663-ból származik.

A XVII. században már valószínűleg megvolt a temető, és a zsinagóga is felépült.

1728-ban Meir (Maharam) Asch elnöklete alatt rabbinatusi bíróság ülésezett, mégpedig a kismartoni és a köpcsényi zsidók között a herceg újévi ajándékának fizetési elmaradása miatt előállt vitás ügyben.

A XIX. század folyamán Köpcsényben is eleven hitközségi élet folyt, amint azt az ott működő rabbi személyisége érzékelteti. 1885 óta Köpcsény hitközségéhez tartozott Lajtakáta (Gattendorf) is, ahol már 1833-ban volt zsinagóga. 1862-ben a lajtakátaiak újjáépítették templomukat, és ugyanakkor új iskolát is emelhettek. 1885-ig saját rabbijuk volt, azután már csak egy saktert alkalmaztak. A templomban 1938-ig tartottak istentiszteleteket.

Köpcsény hitközsége, amelyhez a nemesvölgyi (Edelstahl) gyülekezet is hozzátartozott, a háború előtt kb. 58 tagot számlált, 20 adófizetővel. A köpcsényi zsidóság sorsáról Ausztriának a Német Birodalomba történt bekebelezését követően a következőket tudjuk.

1938 áprilisában az SA 51, Köpcsényből és Kroatisch-Jarendorfból való zsidót tartóztatott le, rabolt ki és hurcolt el motorcsónakkal egy dunai homokszigetre. Őket Theben cseh falu lakosai és határ-

örök mentették meg. A falu fogadósa szánalomból befogadta őket, de azután rendőri fogságba kerültek Pozsonyban (Bratislava), onnan Magyarországra toloncolták őket, végül pedig vissza Ausztriába. Az SA barakkokba zárta a szerencsétleneket, majd egy másik helyre vitte őket, miután köpcsényi lakosok tiltakoztak a velük való rossz bánásmód ellen.

NEUFELD AN DER LEITHA

Köpcsénytől nem messze fekszik Neufeld an der Leitha, amelyben már a XVII. század folyamán élt zsidó közösség. A XIX. század második felében népesült be újra. 1938 márciusában viszont már csak hat zsidó család élt itt. Ugyanebben az évben a templom működtetését is megszüntették.

1941 októberében 630 osztrák zsidó dolgozott 15 munkatáborban Ostmark tartományi helységeiben, ezek közül 41 a Hanf-Jute Textilindustrie AG Neufeld an der Leitha-i üzemében.

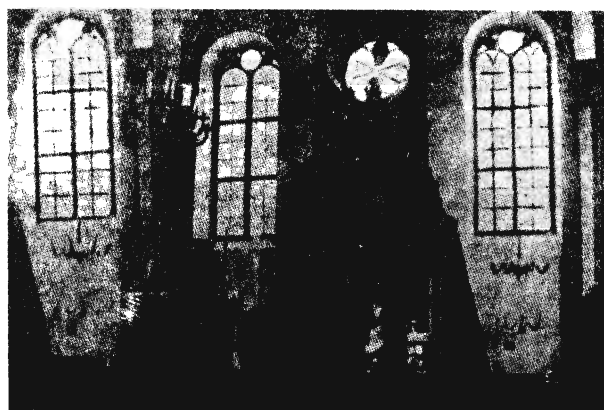
KABOLD / KOBERSDORF

Egy Kaboldon élő, Gerstl nevű zsidóról már 1529-ből származik írásos feljegyzés. Feltehető, hogy Sopronból érkezett; a mohácsi csata után onnan elűzték a zsidókat. Lassanként többen is érkeztek Kaboldba, ahol Johann von Weisspriach vette védelmébe őket.

XVII. században Kabold egyike volt a Hét Gyülekezetnek. 1828-ban 1519 lakosa volt, ezek közül 444 katolikus, 328 evangélikus és 776 zsidó. 1860-ban, kb. ugyanekkorá össznépeség mellett, már csupán 600 zsidó élt itt. 1880-ban 334 zsidó vallású személyt találunk.

1887-ben Mosche ben David Zwi Riegler alapított egy szövetkezeti takarékpénztárat, amely az összes lakos előtt nyitva állt, és mindenki számára haszonnal működött.

1895-ben Kabold zsidó utcáját pusztító árvíz érte, így több zsidó család, amelynek háza elpusztult, elvándorolt onnan.

ZSINAGÓGA BELSŐ KABOLDON (KOBERSDORF)

Kabold hitközsége, amelyhez Felsőpéterfalva (Oberpetersdorf), Oberrabnitz, Weppersdorf, Császárfalu (Kaisersdorf), Weingarben, Drassmarkt, Kaol, Lindgruben, Óriszentmárton (St. Martin) és Lajtaszentmiklós (Neudorf) is hozzátartoztak, 1932-ben 34 adófizetőt számlált; magában Kaboldon kb. 170 zsidó vallású személy élt.

A zsidó hitközség már 1860-ban felépíttetett egy neoreneszánsz stílusú zsinagógát; valószínűleg ez szolgált a később felépített neunkirchenei zsinagóga mintájául. Az épület ma is áll, de teljesen elhanyagolt állapotban. Rendkívül kívánatos volna a kaboldi zsinagóga helyreállítása és a köz javára történő megőrzése, hiszen az egyike a térségben létező zsidó kultúra kisszámú tanúbizonyságainak. Az Anschluss után a zsidó népességet néhány hónap leforgása alatt elűzték. Néhányan Bécsbe kerültek, ahonnan a Bécsi Izraelita Hitközség segítségével megpróbáltak külföldre jutni.

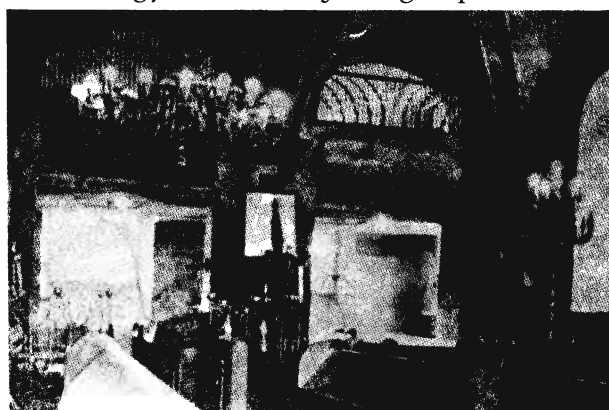
A háború után csak három zsidó tért vissza Kaboldba.

LAKOMPAK

Lakompakban már 1527-ben történik írásos említés zsidókról. A mohácsi csatában elesett Lajos király, s özvegye, nyilván a polgárok sürgetésére, elűzte a zsidókat Sopronból és Pozsonyból. A kiutasítottak egy része Nagymartonba és Lakompakba menekült, ahol Weisspriach báró nyújtott nekik oltalmat.

1670-ben és 1671-ben I. Lipót császár kiutasította a zsidókat Bécsből, Alsó-Ausztriából, valamint a határos magyar területekről; Lakompakban is el kellett hagyniuk működési területeiket, ennek ellenére Esterházy herceg nagylelkűségének és ügyes politikájának köszönhetően a zsidók az ún. Hét Gyülekezetben újonnan, illetve ismételtelen megtelepedhettek.

E privilégiumok létrejöttében része volt Samson Wertheimer udvari főmegbízottnak és magyarországi főrabbinak is, aki ezenkívül a lakompaki zsinagóga helyreállításához is tetemesen hozzájárult, azután, hogy a zsidók ott újra megtelepedtek.

ZSINAGÓGA LAKOMPAKON (LACKENBACH)

A templomot, amely 1938-ig működött, valószínűleg a XVIII. század első felében emelték. A tájfestészet érdekes alkotásai az épület belső falain 1860 körül keletkeztek.

1932-ben Lakompak hitközsége 400 tagot számlált, 40 adófizetővel. Frauenhaid, Horitschon, Neuthal, Csáva (Stoob), Felsőpulya (Oberpullendorf), Locsmánd (Lutzmannsburg), Füles (Nikitsch) és Lajtaszentmiklós (Neudorf) helységek tartoztak hozzá. Hitler hatalomra jutása után a lakompaki zsidókat éjszaka nyitott teherautóba rakták. Miután némelyeknél ékszeret találtak, amit le kellett adniuk, mindenüket, kézi csomagjaikat is otthagyták velük, és Bécsbe szállították őket, úgyhogy testi ruházatukon kívül semmijük sem maradt.

NAGYMARTON / MATTERSBURG

A nagymartoni (Mattersdorf, 1924-től Mattersburg) zsidók történetét a Bécsi Izraelita Hitközség jelenlegi hivatalvezető, Dr. Hodik alapvető munkáiból jól ismerjük. Mindenekelőtt történelemkritikai vizsgálatnak vetette alá azt a feltételezést, amely szerint Nagymartonban már a XIV. században létezett zsidó hitközség.

Annyi bizonyos, hogy 1528-ban voltak zsidók Nagymartonban. Főleg Bécsújhegyről, illetve Sopronból érkezett száműzöttekről lehet szó. Azt a lehetőséget, hogy a nagymartoni zsidó hitközség megalapításában szefárd emigráns családok is részt vettek, nem zárhatjuk ki teljes bizonyossággal.

A nagymartoni hitközség további sorsa igen változatos, főleg a császár megtűrés és kiutasítás között ingadozó zsidópolitikájának következtében. Ez gyakran ellentétbe is került a földesúri politikával, mely utóbbi a maga részéről igyekezett a császári rendeleteket kivédeni. 1622-ben Kismartonnal és a Forchtenstein grófsággal együtt Nagymarton is zálogbirtokként az Esterházy családhoz került.

A magyarok nyomására 1647-ben mindkét birtokot a Magyar Királysághoz csatolták. I. Lipót császár kiutasítási parancsa (1670 és 1671) alapján 1671-ben a nagymartoni zsidóknak is el kellett hagyniuk házaikat. Voltak, akik végleg háttal fordítottak Nagymartonnak, mások a morvaországi testvérközösségekben vártak a visszatérés lehetőségére. Néhány évvel később valóban visszatérhettek, kezdetben azonban, míg tulajdonukat vissza nem tudták vásárolni, kénytelenek voltak keresztneveknél lakást kivenni.

A török háborúk és a kuruc felkelések idején a zsidók – éppúgy, mint a népesség többi része is – a közeli Forchtenstein várban találtak menedéket.

A XVIII. század folyamán az Esterházy-birtokon fekvő Kismarton, Nagymarton, Lakompak, Kabold, Sopronkeresztúr, Kőpcseny, Boldogasz-

ZSINAGÓGA NAGYMARTONBAN (MATTERSBURG)

szony és Neufeld an der Leitha községek között a kapcsolat mind szorosabbá vált, szövetségük központja Kismarton lett.

A XVIII. század harmincas éveiben a Neufeld an der Leitha-i zsidókat földesúri rendeletre elűzték házaikból, és a szomszédos községekben való letelepedésre kényszerítették. Az elűzöttek nagyrészt Nagymarton fogadta be.

1744-ben 342 ember élt ott harminc házban. 1785-ben 767 ember, 43 házban – ez az arány a későbbiekben már egyre hátrányosabban alakult. 1818-ban a herceg tizenkét új ház építésére adott engedélyt a gettó falain kívül.

A XIX. század második felében a nagymartoni zsidók is gyakorolhatták az összes polgári jogokat – az állam alaptörvényének megfelelően. Letelepedésük és ingatlanvásárlásuk nem volt korlátozva. A két háború között csupán Nagymartonban 430 zsidó élt, az egész nagymartoni kerületben pedig 600 zsidó vallású személy, 90 adófizetővel.

A nagymartoni hitközség igazgatása alá tartozott Nagymartonon kívül az egész, azonos nevű kerület. A zsinagógát eredetileg (a XV–XVI. sz. fordulóján?) gótikus stílusban építhették meg. A XIX. századi átépítések során mindenesetre elvesztette korábbi arculatát. Egy sor megtekintésre érdemes, magas művészi értékkel bíró tárggyal rendelkezett.

Az 1938-as év a zsidó hitközség pusztulását jelentette: a templomot SS-ek feltörték, a templomi értékeket, közöttük egy aranszállal hímzett tóráköpenyt és egy bársonyból és brokátból készült, 1492-ből származó tóraszekrény-takarót, elrabolták és elhurcolták. A nemzetiszocialista hatalomátvételt követő néhány hónap alatt a zsidóknak örökre el kellett hagyniuk Nagymartont. Egy részük ki tudott vándorolni, a többieket – mint szinte az összes zsidót, aki Bécsben maradt – transzportlistára vették és a koncentrációs ill. megsemmisítő táborokba küldték.

Egy dűledező temető maradt utánuk – a sírkövek a zsidó hitközség valamikori történetéről tesznek bizonyosságot.

Németújvár zsidó hitközsége a XV. század óta állt fenn, s valószínűleg a Stájerországból kiutasított zsidók alapították. A szeretett Batthyány Fülöp herceg idejében élte Németújvár hitközsége virágkorát.

1840-ben 520 lelket számlált. A zsinagóga ekkor már nem elégítette ki a hitközség szükségleteit, így a herceg 1840-ben új templom felállítását engedélyezte. A korabeli híradás „szolid anyagból, alapjában újonnan emelt, téglával fedett” épületről szól.

Csaknem százéves fennállás után a nemzetiszocialisták 1938-ban „dízsteremmé” alakították át az imaházat, amely különféle náci rendezvények – gyűlések és ünneplések – megtartására szolgált.

1953-ban a zsinagógát lebontották, hogy helyén új városháza épüljön a város számára.

A második világháború előtt Németújvár hitközség kötelékébe tartozott – beleértve Németújvár kerületet és Gyanafalvát (Jennersdorf) – kb. 140 személy, 38 hitközség adófizetővel. Az évszázadok során megnövekedett hitközségnek jó kapcsolatai voltak a népesség többi részével.

Hitler hatalomátvétele után teljes erővel beindult a náci propaganda is Németújváron. Fáklyásmeneteket szerveztek, beszédeket tartottak. A más politikai csoportosulások képviselőit és a zsidó értelmiségieket, illetve tisztviselőket letartóztatták, a zsidó polgártársakat ismételten bántalmazták, emberelen zaklatásoknak tették ki. Vagyonukat sokszor a valóságos érték minimumára leértékelve – vagy éppen minden kártérítés nélkül – elvették, bútoraikat és berendezési tárgyaikat nyilvánosan elárverezték.

A népesség egy részét teherautókba zsúfolták, és Magyarországra vagy Jugoszláviába irányították. Egyeseknek sikerült Bécsbe jutni. 1938 júniusára nem maradt egyetlen zsidó sem Németújváron.

ROHONC/ RUHNITZ

Rohoncon már valószínűleg a XV. század folyamán volt állandó zsidó település. 1527-ben a Batthyány-család kezébe került a birtok, s az övék maradt egészen 1861-ig. 1649-ben az itteni zsidóknak már templomuk volt, szövetségi ládával.

Az 1787-es menlevél szerint „Rohoncon harminchat zsidó család lakik... Mindenféle áruval kereskedhetnek, csak hússal és borral nem foglalkozhatnak... Bírakat és esküdteket is választhatnak... Saját templomot és iskolákat építhetnek... Halottaikat egy körülkerített temetőben temetik el. Minden egyéb védelmet is megadnak nekik.”

A kuruc háborúk és pestisjárványok ellenére is szépen fejlődött a község. 1707-ben megszerezte a korábban egy Batthyány gróf által emelt zsinagógát 500 forintért.

1718-ban a hitközség Samson Wertheimer támogatásával új, nagyobb templomot építtetett. 1727-ben megvásárolták a templomhoz tartozó telket is, továbbá egy épületet a rabbinárus és az iskola számára.

Ebben az időben Rohoncon és környékén már 157 zsidó család élt, bár lehet, hogy egy részük más községekben lakott, csupán rabbinárus és adó szempontjából számították őket ide.

1859-ben 850 zsidó élt Rohoncon, többségükben kereskedők és iparosok. Ebben az időben állandó helyőrség állomásozott itt, ami a község gazdasági életére jótékony hatással bírt.

Az első világháború után az itt lakó zsidók száma 250-re esett vissza.

1932-ben Rohonc hitközsége 145-öt számlált 60 adófizetővel. A hitközséghez tartozott egész Kőszeg (Güns) kerület (a város kivételével).

A két háború közötti gazdasági nehézségek következtében a község annyira elszegényedett, hogy a rabbi halála után újat már nem tudott alkalmazni.

Ausztriának a Német Birodalomhoz történt csatlóása után először is beültették a náci párt bizalmi embereit a zsidó üzleti életbe. Majd második intézkedésként a zsidó férfiakat kaszárnnyába zárták, végül 1938 április közepén a rohonci zsidókat rajtaütésszerűen összeterelelték, autóbuszokba rakták, s Jugoszlávia irányába elszállították. Összes ingóságait otthon kellett hagyniuk, fejenként 20

ZSINAGÓGA ROHONCON (RECHNITZ)

birodalmi márkát vihettek csak magukkal. Egy zsidó orvos maradhatott még, de 1938 nyarán könnyű kézipoggyással neki is el kellett hagynia a Birodalmat.

Az 1864-ben Josef Werheimer bankár költségére renovált 400 férőhelyes zsidó templom berendezését az ún. „Reichkristallnacht” folyamán összetörték, a művészileg értékes kegytárgyakat a kismartoni múzeumba vitték. A nemzetiszocialisták alatt az épületet ifjúsági szállóvá alakították át, a háború után pedig tűzijátékhoz való állványzatként szolgált.

VÁROSSZALONAK / STADT-SCHLAINING

Városslalonak zsidó hitközsége Burgenland legöregebb községei közé tartozik.

Az első zsidók valószínűleg 1496-ban érkeztek ide, miután Miksa császár Stájerországból kiűzte őket. Nem sokkal ezután Szalonak a Battyhány grófok birtokába került.

A XVIII. század elején nagyobb számban lehettek jelen zsidó telepések, mert 1715-ben kiutaltak számukra egy telket, hogy arra zsinagógát építhessenek. A szalonaki zsidók számára az aranykort a XIX. század harmincas és negyvenes évei hozták meg, amikor is számuk kb. 600-ra emelkedett, s lassan a teljes népesség felét tette ki. Ezután újra csökkent a létszám. 1878-ban 300-an voltak, 1909-ben 112-en, 1923-ban már mindössze csupán 60-an. Az utolsó rabbi, Félix Blau, 1931-ben Felsőőrbe települt át, 1929-től Városslalonak a felsőőri hitközséghez tartozott.

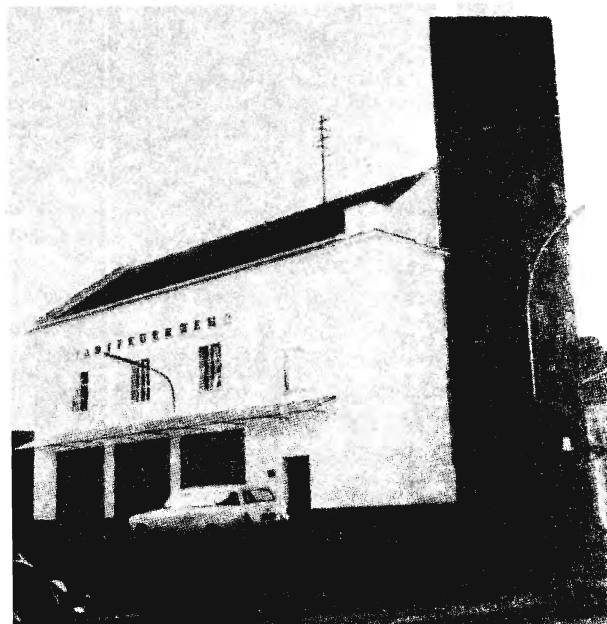
A náci korszak a legutolsó maradék teljes kiirtásához vezetett, a templomot feldúlták, sok éven át üresen állt. 1988-ban a kultúrtörténetileg értékes épületet csodálatosan szép belső freskóival az Österreichisches Institut für Friedensforschung megvásárolta, s méltó módon alapjaiban helyreállította.

FELSŐŐR / OBERWART

Az utód-hitközség, Felsőőr, 1868 óta állt fenn hivatalosan, de már 1830-ban megtelepedtek itt az első zsidó családok. A hitközséghez tartozott még Badersdorf, Grosspetersdorf, Markt Halau, Oberschützen, Pinkafő (Pinkafeld), és 1929-től Városslalonak. 1932-ben 236 tagja volt a hitközségnek, 94 adófizetővel. A helyi templom, iskolával és sakter-lakással 1905 körül készült el. A helységben ezen kívül még két imaház volt.

A náci korszak elején a templomot kisajátították, és tűzoltókészülék-raktárrá alakították át.

A legtöbb zsinagóga, különösen azok, amelyek 1848 előtt épültek, külsejében messzemenőleg a vidéki profán építészethez igazodott. Néha a kétemeletes épület a körülötte elhelyezkedő

ZSINAGÓGA FELSŐŐRÖN (OBERWART)

házak fölé magasodott, gyakran viszont csak feliratuk tette felismerhetővé zsinagóga-mivoltukat. A klasszicista stílusban épített kismartoni főzsinagóga világi-városias jellegével tűnt ki.

A kaboldi zsinagógát – jellemzően a XIX. második felére – neoreneszánsz stílusban építették meg. Felsőőr temploma is így nézhetett ki, bár a mára erősen megváltozott épület ennek semmi közelebbi részletét nem teszi már felismerhetővé.

Kb. tíz hitközséghez kapcsolódtak mindenkor a környék azon helységei is, amelyeknek zsinagógájuk is volt, pl. Gattenburg és Neufeld an der Leitha. Ettől eltekintve a zsinagógák mellett imaházakat és iskolákat is fenntartottak. Így Kismarton és Sopronkeresztúr külön-külön Talmud-Tóra iskolát tartott fenn, Nagymarton és Sopronkeresztúr ún. Bét Hamidrászt, Kaboldon, Nagymartonban és Felsőőrön ezen kívül imaház is volt. Burgenlandban több magánzsinagóga és magánimaház is működött, ezek létezéséről ma már alig tudunk valamit. Például, Lékán (Lockenhaus) volt egy száz férőhelyes magánzsinagóga, amelyet Maier Stössel építtetett 1850-ben; ugyanő két tóratekerceszt is íratott, és szép ezüst tóradíszeket készíttetett. Egy rituális fürdő is tartozott az együtteshez.

Az egyetlen kép erről a magánzsinagógáról a Blum családtól származik; ők Krummbachban magánimaházat tartottak fenn, s személyes kapcsolatban álltak a Stössel családdal.

LUKÁCS ILONA FORDÍTÁSA
[A HELYSÉGNEVEKET AZONOSÍTOTTA
HARASZTI GYÖRGY]